

آیه «بالوالدین احساناً» در آینه دعای ۴۲ صحیفه سجادیه با تکیه بر شرح سیدعلی خان مدنی

دریافت: ۱۴۰۲/۱/۱۷ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۱۵

مرتضی رحیمی^۱، مریم عباسی^۲

چکیده

امام سجاد (علیه السلام) در موارد متعددی از صحیفه سجادیه به طور صریح یا ضمنی از آیات قرآن سخن به میان آورده اند، چنان که در دعای ۲۴ که درباره حقوق متقابل والدین و فرزندان سخن می گوید، به طور ضمنی به آیه «و بالوالدین احساناً» اشاره کرده اند. نتایج این پژوهش حاکی است که بهره گیری از کتب تفاسیر فریقین، کتب روایی، کتب لغت و منابع فقهی برای تفسیر و شرح دعاهای امام سجاد (علیه السلام) از جمله آیه «و بالوالدین احساناً» بسیار مهم است. از تفسیر گسترده آیات در شرح دعاهای امام سجاد (علیه السلام) برمی آید که به طور مستقیم یا غیرمستقیم حجم وسیعی از آیات مورد توجه امام سجاد (علیه السلام) قرار گرفته است. از نگاه امام سجاد (علیه السلام) والدین و فرزندان حقوق متقابلی دارند که رعایت آن‌ها برای استحکام خانواده ضروری است. از جمله حقوق والدین احسان و نیکی فرزندان به آن‌هاست که به شیوه‌های گوناگون تحقق می‌یابد. والدین برای فرزندان خویش باید هیبتی مانند سلطان داشته باشند و فرزندان باید از خطای ایشان چشم‌پوشی کنند. یکی از راه‌های ایجاد محبت بین اعضای خانواده، دعای آن‌ها در حق یکدیگر است. از همین رو، دعا برای والدین حتی پس از دنیا رفتن ایشان و به صورت مکرر، مطلوب است. این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

کلیدواژه‌ها: امام سجاد (علیه السلام)، صحیفه سجادیه، والدین، احسان.

۱. دانشیار دانشگاه شیراز، دانشکده الهیات و معارف اسلامی بخش علوم قرآن و فقه (نویسنده مسئول): mrahimi@shirazu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری دانشگاه شیراز، دانشکده الهیات و معارف اسلامی بخش فلسفه و کلام اسلامی: mar.abbasi71@gmail.com

۱. مقدمه

دعای ۲۴ امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه از یک سو حقوق پدر و مادر بر فرزندان را بازگویی کند و از سوی دیگر حاوی اشاراتی به حقوق فرزندان بر والدین است؛ امام سجاد علیه السلام در این دعا با نهایت خضوع در برابر خداوند حقوق والدین بر فرزندان را برشمرده و وظیفه فرزندان را در برابر هر یک از آنها تبیین کرده است (ممدوحی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۲۹۰).

از جمله حقوقی که امام سجاد علیه السلام برای والدین بیان فرموده، احسان و نیکی به والدین است. بر اساس تصریح شارحان صحیفه سجادیه (همان؛ فیض الاسلام، ۱۳۷۶: ۱۵۸) قسمتی از جملات امام سجاد علیه السلام در این دعا درباره احسان و نیکی به والدین است. از همین رو، شارحان صحیفه سجادیه در تفسیر این دعا به آیه «بالوالدین احساناً» (بقره، ۸۳؛ انعام، ۵۱؛ نساء، ۳۶؛ اسراء، ۲۳) اشاره کرده اند.

آیه «بالوالدین احساناً» در تفسیر دعای ۲۴ امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه مورد توجه عالمان اسلامی همچون مفسران، ادبا، محدثان، فقها و ... قرار گرفته است. از جمله عالمانی که به تفسیر آیه مزبور در شرح دعای ۲۴ امام سجاد علیه السلام توجه کرده، سیدعلی خان مدنی در ریاض السالکین است.

شرح سیدعلی خان مدنی بر صحیفه سجادیه از شرح‌های ارزشمندی محسوب می‌شود که به پیشنهاد شاه سلطان حسین صفوی تألیف شده است؛ این شرح از بهترین شرح‌ها و طولانی‌ترین شرح‌های صحیفه سجادیه به‌شمار می‌رود (مؤلف). تحقیقات مهمی از کتاب‌های دیگر که کمتر در اختیار بوده در آن گرد آورده و آن را «ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین» نامیده است؛ سیدعلی خان در آغاز شرح هر دعایی از صحیفه سجادیه خطبه و دیباچه جداگانه‌ای آورده که حاوی نکات جالبی است. تحقیقات و فواید ارزنده‌ای در ضمن شرح کلمات شریفه متذکر شده و از گفتار شارحان و تعلیقه‌نویسان بهره برده است. از میان شارحان به گفته شیخ بهایی اهمیت خاصی و تعصب ویژه‌ای نشان می‌داده و در بیشتر علوم به‌ویژه علوم عربی بحث‌های مبسوطی دارد (افندی، ۱۳۸۹، ج ۳: ۴۳۴). شرح مزبور شامل ۵۴ روزه است. سیدعلی خان مدنی در هر روزه که شامل چند

سطر خطبه است، یکی از دعاهای صحیفه سجادیه را شرح کرده است.

۱-۱. مسئله پژوهش

عبارت‌های امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۴ صحیفه سجادیه نشانگر توجه آن حضرت به تفسیر آیه «بالوالدین احساناً» است؛ این نکته را می‌توان از جملات آن حضرت درباره والدین نیز نتیجه گرفت، چنان که ضمن دعاهای گوناگون برای والدین خویش فرموده‌اند: «اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي أَهَابُهُمَا هَيْبَةَ السُّلْطَانِ الْعُسُوفِ وَأَبْرُهُمَا بَرَّ الْأُمِّ الرَّؤُوفِ، وَاجْعَلْ طَاعَتِي لَوَالِدَيَّ وَبِرِّي بِهِمَا أَقْرَبَ لِعَيْنِي مِنْ رَقْدَةِ الْوَسْطَانِ» (صحیفه سجادیه، ۱۳۷۶: ۱۱۶)؛ خدایا مرا چنان کن که هیبت والدینم را همچون کسانی که هیبت پادشاهان ستمکار را رعایت می‌کنند رعایت کنم و همچون مادری مهربان درباره ایشان خوش رفتاری کنم، فرمانبرداری و نیکوکاری درباره ایشان را در نظرم از لذت خواب در چشم خواب‌آلوده لذیذتر قرار ده.

مسئله اصلی این پژوهش آن است که در شرح سیدعلی خان مدنی بر دعای ۲۴ صحیفه سجادیه، آیه «بالوالدین احساناً» چگونه تفسیر شده است؟

با توجه به اشاره مکرر امام سجاد (علیه السلام) در دعاهای صحیفه سجادیه به آیات قرآن، بررسی آیه «بالوالدین احساناً» در آینه دعای ۲۴ صحیفه سجادیه ضرورت دارد. این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای به این مهم می‌پردازد.

۲-۱. پیشینه تحقیق

درباره پیشینه تحقیق باید گفت که تحقیق‌هایی درباره تفسیر آیه «بالوالدین احساناً» صورت گرفته است. از آن جمله می‌توان به «برداشت آزاد و بالوالدین احساناً» (روستا، ۱۳۸۹)، «و بالوالدین احساناً» (رزق، ۱۳۸۶)، «صورة من الحیاة و بالوالدین احساناً» (ایفا علویه، ۱۴۲۸ ق) و مانند آن‌ها اشاره کرد؛ این تحقیق‌ها معمولاً خیلی مختصر هستند و از

سویی به نگاه امام سجاد (علیه السلام) درباره آیه مزبور اشاره نکرده اند. از همین رو، پژوهش حاضر به پرسش‌هایی همچون: «آیا امام سجاد (علیه السلام) به آیه بالوالدین احساناً اشاره کرده اند»، «دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) درباره آیه «و بالوالدین احساناً» چیست؟» و مانند آن‌ها پاسخ می‌گوید.

۲- تفسیر فقهی آیه

موضوع تفسیر فقهی آیات الاحکام و متضمن احکام فقهی مکلفان است. هدف از این نوع تفاسیر، استنباط احکام شرعی فرعی عملی است که با یاری گرفتن از آیات، روایات و ... صورت می‌گیرد. مفسر در این نوع تفسیر از مواردی همچون قواعد عربی، لغات و ... بهره می‌گیرد، چنان‌که با استناد به دعای ۲۴ امام سجاد (علیه السلام) از آیه «و بالوالدین احساناً» احکام فقهی زیر نتیجه گرفته شده است (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹، ج ۴: ۴۱).

۲-۱. لزوم تعظیم و احترام به والدین

با توجه به دعای ۲۴ صحیفه سجادیه، امام سجاد (علیه السلام) با نهایت خضوع در برابر خداوند، حقوق پدر و مادر بر فرزندان را برشمرده و وظیفه فرزندان را در برابر هر یک از آن‌ها تبیین کرده و با اشکال گوناگون به لزوم احترام والدین تصریح فرموده است. از همین رو، عالمان اسلامی با استناد به دلایلی همچون آیات، روایات، اجماع و ... به وجوب احترام والدین حکم کرده‌اند (طباطبایی، ۱۴۲۳، ج ۳: ۲۰۶) مثلاً سیدعلی خان مدنی با وام گرفتن از دعای امام سجاد (علیه السلام) درباره والدین خویش با دلایل چندی از لزوم احترام به والدین سخن به میان آورده که از جمله آن دلایل می‌توان به موارد زیر اشاره کرد (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹، ج ۴: ۴۱).

۱. همه شرایع احترام به والدین را لازم دانسته‌اند.

۲. عقلاً به لزوم احترام به والدین حکم می‌کنند.

۳. آیاتی از قرآن که بر لزوم احترام به والدین تصریح دارند. از جمله «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدِينَ إِحْسَانًا ۖ إِنَّمَا يُبَلِّغُنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا. وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا» (الاسراء، ۲۳-۲۴)؛ و خدای تو حکم فرموده که جز او هیچ کس را نپرستید و درباره پدر و مادر کمال نیکویی کنید و چنانچه هر دو یا یکی از آنها پیر و سالخورده شوند که موجب رنج و زحمت شما باشند، زنهار کلمه‌ای که رنجیده خاطر شوند، مگویید و کمترین آزار به آنها مرسانید و با ایشان به اکرام و احترام سخن گویند. بال‌های تواضع خویش را در برابرشان از محبت و لطف فرود آر و بگو پروردگارا همان‌گونه که مرا در کوچکی تربیت کردند، مشمول رحمت‌شان قرار ده. در چگونگی استدلال به آیه مزبور می‌توان گفت که واژه «قضی» به حکم خداوند درباره تعظیم و بزرگداشت والدین اشاره دارد. از سویی حکم مزبور پس از حکم به پرستش و عبادت خداوند قرار گرفته است که لزوم تعظیم و بزرگداشت والدین را نتیجه می‌دهد.

۲-۱-۱. نمونه‌ها و مصادیقی از احترام به والدین

با توجه به لزوم احترام به والدین و اهمیت آن، احترام به والدین با اشکال و صور چندی صورت می‌گیرد که از جمله آن‌ها عبارت است از:

۲-۱-۱-۱. دوست داشتن والدین از صمیم قلب

محبت و دوستی بین اعضای خانواده اهمیت بسزایی دارد، به‌گونه‌ای که «روابط محبت‌مدار در زندگی خانوادگی فضایی سالم و امن و پرنشاط برای زن و مرد و فرزندان فراهم می‌آورد و در چنین فضایی است که فرزندان نیز می‌آموزند که دوست بدانند، همان‌گونه که دوست داشته می‌شوند. در اهمیت چنین فضایی، پیام‌آور درستی‌ها و خوبی‌ها، دعاهای امام سجاد علیه السلام درباره والدین خویش نشانگر آن است که ایشان والدین خویش را از صمیم قلب دوست داشتند. پیامبر صلی الله علیه و آله درباره لزوم دوست داشتن والدین فرموده است:

«نَظَرُ الْوَالِدِ إِلَى وَالِدِيهِ حُبًّا لَهُمَا عِبَادَةً» (مجلسی، ۱۴۱۰ ق، ج ۷۱: ۸۰)؛ نگاه فرزند به پدر و مادر از روی محبت بدیشان عبادت است.

امام رضا علیه السلام نیز به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده‌اند: «النَّظَرُ فِي ثَلَاثَةِ أَشْيَاءَ عِبَادَةَ النَّظَرُ فِي وَجْهِ الْوَالِدَيْنِ وَفِي الْمُصْحَفِ وَفِي الْبَحْرِ» (عطاردی، ۱۳۷۶: ۱۲۱)؛ نگاه به سه چیز عبادت است؛ نگاه به پدر، نگاه به قرآن و نگاه به دریا. ذکر این سه مورد در کنار هم از آن روست که هر سه موجب آرامش و انبساط خاطر هستند. محبت به والدین باید از صمیم قلب باشد؛ یعنی فرزندان بدون هرگونه ناخالصی و زیادتی محبت خود را نثار والدین کنند، چنان که سیدعلی خان مدنی گفته است: «يَحِبُّهُمَا مِنْ صَمِيمِ الْقَلْبِ» (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴: ۴۱). فرزند باید والدین خویش را از صمیم قلب دوست بدارد.

۲-۱-۱-۲. رعایت ظرافت‌های ادب در احترام به پدر و مادر

متون اسلامی خدمت به والدین و رعایت ادب در برابر آن دورا توصیه کرده‌اند، چنان که امام سجاد علیه السلام در قسمتی از دعای ۲۴ فرموده‌اند: «اللَّهُمَّ خَفِّضْ لَهُمَا صَوْتِي وَاطْلُبْ لَهُمَا كَلَامِي وَالِنْ لَهُمَا عَرِيكَتِي وَاعْطِفْ عَلَيْهِمَا قَلْبِي وَصَيِّرْني بِهِمَا رَفِيقاً وَغَلِيْهِمَا شَفِيقاً» (صحیفه سجادیه، ۱۳۷۶: ۱۱۶)؛ خدایا صدایم را در گوش‌شان ملایم ساز و سختم را برایشان خوشایند کن و خویم را برایشان نرم ساز و دلم را برایشان مهربان نما و مرا به آن دو سازگار و مشفق گردان. همچنین در روایتی آمده است: «إبراهیم بن شعیب قال: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ أَبِي قَدْ كَبِرَ جِدًّا وَضَعْفٌ فَتَحْنُ نَحْمِلُهُ إِذَا أَرَادَ الْحَاجَةَ فَقَالَ إِنْ اسْتَطَعْتُ أَنْ تَلِيَّ ذَلِكَ مِنْهُ فَأَفْعَلُ وَ لَقَمُهُ بِيَدِكَ فَإِنَّهُ جُنَّةٌ لَكَ عَدًّا» (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۳: ۴۱۲)؛ ابراهیم بن شعیب به امام صادق علیه السلام گفتم: پدرم به حدی پیر و ناتوان شده که او را برای قضای حاجت به پشت می‌بریم، حضرت فرمود: اگر توانی خودت این کار را انجام دهی انجام بده و خودت برایش لقمه کن تا سپر آتش فردایت شود.

سیدعلی خان مدنی ضمن تأکید بر خدمت کردن به پدر و مادر، بر لزوم رعایت دقایق

ادب و احترام در خدمت به آن‌ها تصریح کرده و گفته است: «یراعی دقائق الأدب فی خدمتهما» (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴: ۴۱)؛ فرزند باید دقائق ادب را در خدمت به والدین رعایت کند.

مقایسه عبارت «دقائق ادب باید رعایت شود» با عبارت «ادب باید رعایت شود» نشانگر جایگاه والای والدین است؛ زیرا خدمت به هر فردی و حضور در مقابل هر شخصی در جاها و زمان‌های متفاوت، به ادب ویژه‌ای نیاز دارد. کاربرد واژه «دقائق» درباره والدین به‌طور خاص، نشانگر جایگاه والای والدین است، لذا معرفت و آشنایی با ظرایف ادب ضروری است.

۳-۱-۱-۲. شفقت و مهربانی کردن به پدر و مادر «الشفقة علیهما»:

جملات امام سجاد (علیه السلام) در دعاهاى ایشان بر والدین نشانگر شفقت و مهربانی آن حضرت به والدین خویش است. در متون اسلامی به شفقت و مهربانی سفارش اکید شده است، چنان که امام باقر (علیه السلام) فرموده اند: «أزبَع مَنْ كُنَّ فِيهِ بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ مَنْ أَوْى الْيَتِيمَ وَرَحِمَ الضَّعِيفَ وَأَشْفَقَ عَلَى وَالِدَيْهِ وَرَفَقَ بِمَمْلُوكِهِ» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۸)؛ چهار خصلت است که در هر کس بود، خداوند خانه‌ای در بهشت برای او می‌سازد: کسی که یتیمی را زیر چتر حمایت خود بگیرد، ناتوانی را مورد مرحمت قرار دهد، پدر و مادر خود را دلسوزانه محبت کند و هزینه زندگی آنان را بر دوش کشد و با زبردست خود به مدارا و رفاقت عمل کند.

شفقت به پدر و مادر یعنی اطاعت آن دو از روی لطف و محبت؛ زیرا ممکن است فردی والدین خویش را اطاعت کند، اما با نارضایتی فرمان آن‌ها را اطاعت کند؛ از همین رو، شفقت به والدین بالاترین مرتبه از اطاعت آن دو ماست (خامنه‌ای، ۱۴۲۸ ق، ج ۲: ۵۲).

۲-۱-۱-۴. تلاش فرزند در حد توان برای جلب رضایت پدر و مادر. «بیذول وسعه فی رضاهما»

جلب رضایت و خشنودی والدین اهمیت بسزایی دارد تا جایی که پیامبر ﷺ فرموده اند: «رِضَى الرَّبِّ فِي رِضَى الْوَالِدَيْنِ وَسَخَطُ الرَّبِّ فِي سَخَطِ الْوَالِدَيْنِ» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۵: ۱۷۵)؛ خشنودی خداوند در خشنود کردن والدین و خشم خداوند در خشمگین کردن والدین است.

۲-۱-۱-۵. هزینه کردن ارزشمندترین و عزیزترین دارایی فرزند برای والدین

سیدعلی خان مدنی در این باره گفته است: «و لا یمنع کرائم أمواله عنهما» (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ق، ج ۴: ۴۱)؛ فرزند نباید مانع هزینه کردن اموال برگزیده خود برای والدین خویش شود.

واژه «کرایم» در عبارت مذکور جمع «کریمه» است که صفت مشبیه است و بر ثبوت دلالت دارد؛ کرائم الاموال یعنی اموالی که بر صاحبان خود عزیز و نفیس هستند (الزبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۷: ۶۱۳). لذا فرزند باید بهترین و دایمی ترین اموالش را برای والدین خود هزینه کند.

۲-۱-۱-۶. به کارگیری بهترین سعی و تلاش فرزند در محقق کردن وصایای والدین: «یجتهد فی تنفیذ وصایاهما»

در اهمیت لزوم اجرای وصیت والدین همین بس که برخی از فقها به لزوم پذیرش وصایت پدر و مادر توسط فرزند حکم کرده و عدم پذیرش آن را مصداق عقوق والدین دانسته اند (علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۶: ۴۰۶؛ تجلیل تبریزی: ۵۴۳) که در حرمت آن تردیدی نیست؛ زیرا از گناهان کبیره است (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۲۲۳).

۷-۱-۱-۲. ذکر والدین در دعای خوب برای آن‌ها: «یذکرهما فی صالح دعائهم»

یاد کردن والدین در دعای نیک برای آن‌ها با توجه به آیه «وَقُلْ رَبِّ اَرْحَمُهُمَا کَمَا رَبَّیَانِی صَغِیْرًا» (الاسراء، ۲۴)؛ و بگو ای پروردگار من، همچنان که مرا در خردی پرورش دادند، بر آن‌ها رحمت آور.

دعای نیک فرزند برای والدین در دو قسمت زمان حیات والدین و زمان پس از مرگ ایشان قابل بحث است:

الف. دعای فرزند در زمان حیات والدین

دعا باعث مسرت و خوشحالی افرادی می‌شود که برای آن‌ها دعا می‌کنیم. از سویی تعاون به برّ و احترام به وسیله زبان که دعا از مصادیق آن است، از جمله مصادیق صله رحم است (اصفهانی احمد آبادی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۳۸۶). از همین رو، به دعای نیک همه اعضای خانواده در حق دیگر توصیه و سفارش شده است (رحیمی، ۱۳۹۰: ۳۴-۴۸). از جمله اعضای خانواده، بلکه رئیس خانواده، والدین هستند که در آیه «وَقُلْ رَبِّ اَرْحَمُهُمَا کَمَا رَبَّیَانِی صَغِیْرًا» (الاسراء، ۲۴) به دعا برای آنان سفارش شده است.

ب. دعا برای والدین پس از مرگ ایشان. دعای امام سجاد (علیه السلام) به شکل «وَاخْصُصِ اللّٰهُمَّ وَالِدَیَّ بِالْکَرَامَةِ لَدَیْکَ.» (صحیفه سجاده، ۱۴۱۸ ق: ۱۱۶)؛ خدایا پدر و مادر مرا به گرمی داشتن نزد خود و احسان و نیکی از جانب خویش برتری بخش (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴: ۴۵). نشانگر مطلوب بودن دعا برای والدین حتی پس از مرگ ایشان است. امام سجاد (علیه السلام) همچنین در دعای منقول با روایت ابو حمزه ثمالی فرموده‌اند: «اللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِی، وَ لِوَالِدَیَّ، وَ اَرْحَمُهُمَا، کَمَا رَبَّیَانِی صَغِیْرًا، اِجْزِمَا بِالْاِحْسَانِ، وَ بِالسَّیِّئَاتِ غُفْرَانًا» (اصفی: ۶۰)؛ خدایا من و پدر و مادرم را بیامرز و همان گونه که مرا در کوچکی تربیت کردند، مشمول رحمت‌شان قرار ده و به خاطر احسان ایشان با احسان جزایشان ده و در بدی‌هایشان، غفرانت را شامل ایشان گردان.

در دعای منقول از ابو حمزه ثمالی، امام سجاد (علیه السلام) به صراحت از آیه «و بِالوَالِدِیْنِ اِحْسَانًا»

سخن به میان آورده و جمله «واڑ حمهما، کما رببانی صغیراً» از آن را نقل فرموده‌اند.

درباره میزان ضروری دعای فرزندان برای والدین دیدگاه‌های زیر در خور توجه است:

الف. برخی بر این باورند که باید پس از تشهد نمازها برای والدین دعا کنند، چنان‌که از سفیان ثوری پرسش شده که انسان تا چه اندازه باید برای والدین خویش دعا کند؟ آیا در هر روز یک بار دعا کند؟ یا در هر ماه یا هر سال یک بار باید دعا کند؟ وی در پاسخ گفته است: در صورتی به کفایت دعا امید پیدا می‌کنیم که پس از هر تشهد، برای والدین دعا شود، چنان‌که خداوند فرموده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَ سَلِّمُوا تَسْلِيمًا» (احزاب، ۵۶) ای کسانی که ایمان آورده‌اید، بر او صلوات فرستید و سلام کنید سلامی نیکو. مردم بر این باور بودند که باید در تشهد برای پیامبر ﷺ دعا کنند و همان‌گونه که خداوند فرموده است: «وَ اذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ» (بقره، ۲۰۳) و خدا را در روزهای معین یاد کنید [روزهای ۱۱ و ۱۲ و ۱۳ ماه ذی الحجه] (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ق، ج ۴: ۴۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۵: ۵۷). آیه «وَ اذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ» (بقره، ۲۰۳) اشاره دارد به آنکه خداوند در روزهای خاص یعنی ۱۱، ۱۲ و ۱۳ ذی الحجه ذکر و یاد شود؛ یعنی پس از ۱۵ نماز که آغازش نماز ظهر روز عید قربان و پایانش نماز روز سیزدهم است، جمله‌های «اللَّهُ اكْبَرُ اللَّهُ اكْبَرُ، لا اله الا اللَّهُ و اللَّهُ اكْبَرُ و لِلَّهِ الْحَمْدُ اللَّهُ اكْبَرُ عَلَى مَا هَدَانَا اللَّهُ اكْبَرُ عَلَى مَا رَزَقْنَا مِنْ بَهِيمَةِ الْاَنْعَامِ» تکرار شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۱۸۲). از سویی به موجب آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَ سَلِّمُوا تَسْلِيمًا» (احزاب، ۵۶) باید پس از هر تشهد برای والدین دعا شود، همان‌گونه که در سلام هر نماز برای پیامبر ﷺ دعا می‌شود. آیات مزبور به ترتیب از لزوم تکرار ذکر و یاد خداوند و لزوم تکرار دعای بر پیامبر ﷺ سخن می‌گویند، لذا دعای بر والدین نیز باید به صورت مکرر انجام شود تا به کافی بودن آن علم پیدا شود.

ب. نظام نیشابوری بر این باور است که فرزند باید هرگاه به یاد والدین خویش می‌افتد یا هرگاه چیزی از احسان آن‌ها را به یاد می‌آورد برای آن‌ها دعا کند (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ق، ج ۴: ۴۳؛ نظام، ۱۴۱۶ق، ج ۴: ۳۴۲).

به موجب آیه مزبور، دعای فرزند برای پدر و مادر خود، به زمان حیات ایشان محدود نمی‌شود، بلکه پس از مرگ والدین نیز باید فرزند برای والدین خویش دعای نیکو کند. سیدعلی خان در این باره با استناد به سخن صاحب مجمع البیان از وی به‌عنوان «امین الدین الطبرسی» تعبیر کرده و گفته است: «معنای جمله مزبور آن است برای آن‌ها دعا کن و از خداوند بخواه که در زندگی و بعد از مرگ، آمرزش و رحمت خود را نصیب آن‌ها کند؛ زیرا آن‌ها در کودکی تو را تربیت کرده‌اند. این در صورتی است که آن‌ها مؤمن باشند. از این آیه، برمی‌آید که دعای فرزند برای پدر و مادری که از دنیا رفته‌اند، مورد قبول خداوند است و گرنه چه فایده‌ای دارد که بگوید: درباره آن‌ها دعا کن. ابواسید انصاری روایت کرده است که: ما در حضور پیامبر ﷺ بودیم که مردی از بنی سلمه آمد و گفت: یا رسول الله آیا پس از مرگ پدر و مادرم، کار نیکی مانده است که در باره آن‌ها انجام دهم؟ حضرت فرمود: آری، نماز خواندن از طرف آن‌ها، طلب آمرزش، وفا کردن به عهدشان، احترام دوست‌شان و صلۀ رحم آن‌ها» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶: ۶۳۱ و ۶۳۲؛ مدنی شیرازی، ۱۴۰۹، ج ۴: ۴۲).

۲-۲. اطاعت از والدین

اطاعت از والدین از جمله حقوق والدین است که فقها به وجوب آن تصریح کرده‌اند (تبریزی، ۱۴۱۶، ج ۳: ۲۴) و آن از جمله حقوق والدین است که جز خداوند و کسانی که علم خداوند دارند، به آن علم ندارند. سیدعلی خان مدنی در ضمن شرح دعای ۲۴ صحیفه سجادیه در این باره به سخن شهید اول به‌عنوان «شیخنا الشهید» استناد کرده است (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹، ج ۴: ۵۳). شهید اول در ضمن قاعده ۱۶۲ با عنوان «حقوق الوالدین» گفته است: «بی‌تردید هر چه که برای غیر والدین (اجانب)، حرام و واجب باشد، برای والدین نیز حرام یا واجب است» (شهید اول، ج ۲: ۴۶). برداشت مزبور نوعی قیاس اولویت است؛ یعنی وقتی چیزی برای غیر والدین واجب یا حرام باشد، به طریق اولی آن چیز درباره والدین نیز واجب یا حرام خواهد بود. با این حال، شهید اول درباره اطاعت، حقوقی را مختص والدین دانسته که عبارت است از:

۱. حرام بودن سفر مباح یا مستحب در صورتی که بدون اذن والدین انجام شود:

برخی گفته‌اند سفر فرزند به قصد تجارت و علم‌آموزی بی اذن والدین مجاز است، مشروط به آنکه فرزند نتواند در سرزمین خود به آن‌ها دست یابد.

۲. برخی فقها گفته‌اند: اطاعت از والدین در همه کارها واجب است، گرچه بیم شبهه در آن‌ها باشد. مثلاً اگر والدین امر به خوردن چیزی کنند که شبهه‌ناک است، فرزند باید از ایشان اطاعت کند؛ زیرا اطاعت از اوامر والدین واجب است، حال آنکه ترک شبهه مستحب است.

۳. اگر والدین در وقت نماز، انجام کاری را از فرزند خود بخواهند، به دلیلی که گذشت، فرزند باید نماز را به تأخیر بیندازد و امر والدین را اطاعت کند.

۴. در پاسخ به پرسش «آیا والدین حق دارند که فرزندان را از شرکت در نماز جماعت منع کنند؟» باید گفت که قول نزدیک‌تر به صواب آن است که والدین مطلقاً حق ندارند که فرزندان را از نماز جماعت منع کنند؟ مگر در مواردی مثل تاریکی شب برای اقامه عشا یا نماز صبح.

۵. والدین حق دارند که مانع جهاد فرزندان شوند، مشروط به آنکه جهاد بر فرزندان وجوب عینی نداشته باشد؛ زیرا در روایت صحیحی آمده است: «پیامبر ﷺ به مردی که نزد ایشان آمد و گفت: آمده‌ام تا با شما بر هجرت بیعت کنم؛ اما وقتی می‌آمدم پدر و مادرم گریه می‌کردند، فرمودند: نزد آنان برگرد و آن‌ها را خوشحال کن همان‌گونه که [با آمدن] گریانشان کردی» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۵: ۱۷۷)

۶. بنا بر قول بهتر، والدین می‌توانند فرزند خود را از انجام واجب کفایی منع کنند، مشروط به آنکه علم یا ظن به آن باشد که دیگری آن کار واجب را انجام می‌دهد؛ زیرا در این صورت، واجب مزبور مانند جهاد است که منع از آن ممکن است.

۷. یکی از علما گفته اگر والدین از فرزند خود که در حال برگزاری نماز نافله است،

درخواست انجام کاری کند، او باید نمازش را قطع کند. دلیل این حکم روایت صحیحی از پیامبر ﷺ است که در آن آمده: زنی فرزندش را که در حال نماز بود صدا زد و گفت: ای جریح! جریح گفت: خدایا نمازم را ادامه دهم یا پاسخ مادرم را بدهم؟ زن دوباره جریح را صدا زد و گفت: ای جریح! جریح گفت: خدایا نمازم را ادامه دهم یا پاسخ مادرم را بدهم؟ زن به فرزندش گفت: نمیری مگر آنکه گرفتار زن بدکار شوی. پیامبر ﷺ فرمودند: اگر جریح فقیه بود، می دانست که پاسخ دادن به مادرش برتر از نمازش است» (همان، ج ۵: ۴۲۶).

این دلیل که قطع نماز نافله فرزند به خاطر والدین را می رساند، به طریق اولی بر حرمت سفر فرزند (بدون رضایت والدین) دلالت دارد؛ زیرا غیبت در سفر طولانی تر از غیبت در نماز است، حال آنکه خواسته آن زن از فرزندش آن بوده که به او نگاه کند و به سمت وی بیاید.

۸. فرزند باید از آزار والدین بپرهیزد. همچنین باید مانع از آزار دیگران به والدین خویش شود.

۹. روزه مستحبی فرزند باید ترک شود، مگر آنکه پدر آن را اجازه دهد. درباره اجازه مادر نص و دلیلی نیافتیم.

۱۰. یمین و عهد فرزند بدون اذن والدین نیز باید ترک شوند، مگر آنکه یمین و عهد وی برای انجام کار واجب یا ترک کار حرامی باشد؛ درباره ترک نذر فرزند بدون اذن والدین به دلیلی دست نیافتیم، مگر آنکه گفته شود نذر نیز در عموم «نهی از یمین و عهد بدون اذن والدین» داخل می شود.

گرچه برّ به والدین شامل والدین غیر مسلمان است، اطاعت والدین در صورتی جایز است که در مخالفت با خداوند نباشد (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ ق، ۴: ۵۳؛ شهید اول، ج ۴: ۴۸ و ۴۹).

گرچه سیدعلی خان در موارد مزبور به ذکر نقل قول از شهید اول بسنده کرده، با این حال می توان نتیجه گرفت که وی در تفسیر آیات از دیدگاه های فقهی بهره می گیرد و در مواردی از آن ها برداشت های فقهی می کند و از سوی دیگر نظر فقهی شهید اول در موارد مزبور را قبول دارد.

۲-۳. بهره‌گیری از شیوه لغوی

از جمله روش‌های مفید در تفسیر فقهی آیات، از جمله آیه «و بالوالدین إحساناً» که شارحان صحیفه سجاده به‌ویژه سیدعلی‌خان مدنی (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ق، ج ۴: ۴۸-۵۳) از آن بهره گرفته‌اند، تکیه بر مفهوم برخی کلمات مذکور در آیات است. از همین رو، در تفسیر آیه «و بالوالدین إحساناً» از کلمات «إحسان»، «والدین» و مانند آن‌ها و نکات ادبی سخن به میان آورده‌اند. واژه «بِرّ» در لغت به معنای همچون: صدق، طاعت، صلاح، خیر، خیر دنیا و آخرت، ضد عقوق (مهنا، ج ۱: ۷۵). صله، بهشت، گسترش احسان به مردم (فیروزآبادی، ج ۲: ۱۵). به کار رفته است.

یکی از معانی «بِرّ» احسان است. از سویی، بَرّ و احسان به والدین هر دو توصیه شده است. خداوند فرموده است: «بالوالدین احساناً» و به پدر و مادر نیکی کنید. نیز فرموده: «وَصَيِّئًا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا» (عنکبوت، ۸)؛ به آدمی سفارش کردیم که به پدر و مادر خود نیکی کند. درباره تفاوت بَرّ و احسان باید گفت که «احسان» مصدر باب افعال از ریشه «حسن» ضد «سوء» (بدی) و «سوء» (بد شدن)، (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۵۷) یا ضد «قُبْح» (زشتی و زشت شدن) (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۵: ۲۰۹۹). به کار رفته و به معنای نیکی کردن است.

چنان‌که گذشت امام سجاد (علیه السلام) در دعای ابوحمزه ثمالی در جمله «إجزهما بالإحسان إحساناً، وبالسّيئات عُقراناً» (آصفی: ۶۰) از احسان به والدین سخن به میان آورده‌اند. پیامبر ﷺ درباره مفهوم احسان فرموده‌اند: «الإحسانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ»؛ احسان آن است که خدا را به‌گونه‌ای عبادت کنی که گویا او را می‌بینی و اگر تو او را نمی‌بینی او تو را می‌بیند» (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲۶: ۱۲۹).

در حدیث دیگری از ابی ولاد به نقل از امام صادق (علیه السلام) آمده است امام صادق (علیه السلام) در پاسخ به پرسش «منظور از احسان در آیه «و بالوالدین احساناً» چیست؟ فرموده‌اند: «الإحسانُ أَنْ تُحْسِنَ صُحْبَتَهُمَا وَلَا تُكَلِّفَهُمَا أَنْ يَسْأَلَكَ شَيْئاً هُمَا يَخْتَاجَانِ إِلَيْهِ وَإِنْ كَانَا مُسْتَعْنِيَيْنِ أَلَيْسَ يَقُولُ اللَّهُ لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۴: ۴۰۹)؛

احسان آن است که همنشینی با والدین را به خوبی انجام دهی و ایشان را بر آن وادار نکنی که آنچه را مورد احتیاج ایشان است از تو درخواست کنند. اگر چه بی نیاز باشند، زیرا خداوند عزّ و جلّ می فرماید: «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ» (آل عمران، ۹۲)؛ هرگز به حقیقت نیکوکاری نمی رسید، مگر اینکه از آنچه دوست می دارید [در راه خدا] انفاق کنید.

برخی در تعریف اصطلاحی «احسان» گفته اند: «احسان عبارت است از انعام و بخشیدن به دیگری بی آنکه در آن منت باشد» (زحیلی، ۱۴۱۸ ق، ج ۴: ۸۳). شیخ طوسی نیز در تعریف احسان گفته است: «بر اساس سخن زید بن اسلم، احسان عبارت است از بذل و بخشش به فرد نیازمند، احسان عبارت است رساندن نفع نیکو به دیگری» (طوسی، ج ۲: ۱۵۳).

از تعاریف مزبور برمی آید که برخی از آن ها، احسان را به کمک مالی محدود کرده اند؛ اما تعریف شیخ طوسی از احسان که در آن بر «رساندن نفع» به دیگری تکیه شده است، دامنه وسیع تری دارد و جنبه های غیرمالی را نیز شامل می شود. با این حال در نقد تعریف شیخ از احسان می توان گفت که «احسان» به «رساندن نفع به دیگران» محدود نمی شود، بلکه «دفع زیان از دیگران» را نیز شامل می شود. راغب به مفهوم وسیع تری از «احسان» توجه کرده و گفته است: «(احسان) دو گونه است: اول. بخشش و انعام بر غیر و دیگران مثل عبارت «أحسن إلی فلان»؛ به او نیکی کرد. دوم. احسان در کار و عمل به این معنی که کسی علم نیکویی را بیاموزد یا عمل نیکی را انجام دهد و بر این اساس است سخن امیر المؤمنین (علیه السلام) که: «الناس أبناء ما یحسنون»؛ مردم به آنچه را که از کارهای شایسته و نیک می آموزند یا به آن عمل می کنند نسبت داده می شوند» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۲۳۶).

کلمه «أبوین» ملحق به مثنی است؛ زیرا اصل آن «أب» و «أم» است؛ یعنی از باب تغلیب مذکر بر مؤنث به شکل مثنی استعمال می شود و همان اعراب مثنی را می گیرد. سیدعلی خان مدنی در این باره گفته است: «منظور از ابوین، پدر و مادر هستند. ابوین از ابواب تغلیب است

که در آن یکی از دو کلمه که همراه هم هستند (متصاحبین) و یا به یکدیگر شباهت دارند بر دیگری غلبه داده می شود. به این صورت که کلمه دیگر از متصاحبین یا متشابهین در اسم موافق دیگری فرض می شود آن گاه آن دو اسم به شکل مثنی با هم جمع می شوند و با این کار هر دوی آن ها قصد می شوند، لذا گاهی یکی از دو اسم که شریفتر است بر دیگری غلبه داده می شود» (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴: ۴۱).

۲-۴. بهره گیری از اصول فقه

با توجه به رابطه تنگاتنگ تفسیر فقهی آیات با اصول فقه، بهره گیری از اصول فقه در تفسیر آیه «و قُلْ رَبِّ اَرْحَمُهُمَا کَمَا رَبَّانِي صَغِيرًا» (الاسراء، ۲۴) که در دعای ابوحمزۀ ثمالی منقول از امام سجاد (علیه السلام) نیز مورد استناد قرار گرفته (أصفی: ۶۰) حائز اهمیت است؛ زیرا با توجه به اصول فقه گفته می شود که فعل امر «ارحمهما» بر وجوب دلالت دارد، اما بر تکرار دلالت ندارد. پس با توجه به «رَبِّ اَرْحَمَهَا» یک بار دعا کردن فرزند برای والدین خویش کفایت می کند (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱: ۴۲). نگاه مزبور بر دو دیدگاه اصولی سیدعلی خان مدنی دلالت دارد، زیرا: اولاً، ایشان همانند مشهور بین عالمان اصول (سبحانی، ۱۴۲۴ ق، ج ۱: ۲۷۳)، امر را حقیقت در وجوب می دانند، نه حقیقت در استحباب و نه حقیقت در وجوب و استحباب. ثانیاً، در نزاع بین آن که امر بر مرّه دلالت دارد یا تکرار یا بر طلب اصل طبیعت (همان: ۱۰۹) بر این باور است که امر در این زمینه بر مرّه دلالت دارد.

۲-۵. بهره گیری از سنت در تفسیر آیه «و بالوالدین احساناً»

بهره گیری از روایات در تفسیر آیات قرآن حائز اهمیت است. از همین رو، سیدعلی خان مدنی در شرح دعای ۲۴ صحیفه سجادیه و تفسیر آیه «بالوالدین احساناً» به روایاتی عمدتاً از کافی کلینی استناد می کند، چنان که در تقویت دیدگاه «دعای فرزند برای والدین، دعای پس از مرگ ایشان را نیز شامل می شود» به روایات زیر استناد کرده است:

الف. روایت کلینی از امام صادق (علیه السلام) که در آن فرموده‌اند: «مَا يَمْنَعُ الرَّجُلَ مِنْكُمْ أَنْ يَبْرَّ وَالِدَيْهِ حَيِّينَ أَوْ مَيِّتِينَ يُصَلِّيَ عَنْهُمَا وَيَتَصَدَّقَ عَنْهُمَا وَيَحُجَّ عَنْهُمَا وَيُصُومَ عَنْهُمَا فَيَكُونَ الَّذِي صَنَعَ لَهُمَا وَلَهُ مِثْلُ ذَلِكَ فَيَزِيدَهُ اللَّهُ عَزْرًا وَجَلًّا بِيْرِهِ وَصَلَاتِهِ خَيْرًا كَثِيرًا» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۳: ۴۰۸)؛ چه مانعی دارد که یکی از شما به پدر و مادرش، زنده باشند یا مرده، نیکی کند. از طرف آن‌ها نماز بخواند، از جانب آن‌ها صدقه بدهد، از طرف آن‌ها حج انجام دهد و از طرف آن‌ها روزه بگیرد تا ثوابش هم به آن‌ها برسد و هم به همان اندازه برای خودش ثواب منظور شود و خداوند عزّ و جلّ به واسطه نیکوکاری و صلّه او خیر و برکت فراوانی برایش بیفزاید؟

ب. روایت امام باقر (علیه السلام) که در آن فرموده‌اند: «إِنَّ الْعَبْدَ لَيَكُونُ بَارًا بِوَالِدَيْهِ فِي حَيَاتِهِمَا ثُمَّ يَمُوتَانِ فَلَا يَقْضِي عَنْهُمَا دَيْنَهُمَا وَلَا يَسْتَعْفِرُ لَهُمَا فَيَكْتُئِبُهُ اللَّهُ عَزْرًا وَجَلًّا عَاقًا وَإِنَّهُ لَيَكُونُ عَاقًا لَهُمَا فِي حَيَاتِهِمَا غَيْرَ بَارٍ بِهِمَا فَإِذَا مَاتَا قَضَى دَيْنَهُمَا وَاسْتَعْفَرَ لَهُمَا فَيَكْتُئِبُهُ اللَّهُ عَزْرًا وَجَلًّا بَارًا» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۳: ۴۱۷)؛ همانا گاهی بنده‌ای در زمان حیات پدر و مادر خویش با آنان نیک رفتار است، اما پس از مرگ ایشان بدهکاری‌های آن‌ها را پرداخت نمی‌کند و برای ایشان طلب آمرزش نمی‌کند، خداوند، نام وی را عاق می‌نویسد و گاهی بنده‌ای در زمان حیات پدر و مادر خویش با ایشان به نیکی رفتار نمی‌کند و عاق ایشان است؛ اما پس از مرگ ایشان بدهی‌های آن‌ها را می‌پردازد و برای ایشان طلب آمرزش می‌کند، خداوند نام او را نیکوکار می‌نویسد.

۲-۶. بهره‌گیری از تفاسیر اهل سنت

بهره‌گیری از دیدگاه‌های فقهی و تفسیری اهل سنت در تفسیر آیات فقهی از جمله آیه «بالوالدین احساناً» اهمیت بسزایی دارد، چنان‌که سیدعلی خان مدنی در شرحش بر دعای ۲۴ صحیفه سجادیه، برای تفسیر آیه مزبور از «تفسیر غرائب القرآن» تألیف نظام اعرج نیشابوری شافعی متوفای ۷۲۰ق. (بغدادی، ۱۹۵۱م، ج ۱: ۲۸۳) بهره گرفته است؛ همچنین به نقل از تفسیر نظام آورده است: «یکی از کسانی که حکیم نامیده شده، پدرش

را می زده و می گفته وی کسی است که مرا به عالم کون و فساد وارد کرده و در معرض فقر، نابینایی و زمین گیری قرار داده است» (نظام نیشابوری، ۱۴۱۶ ق، ج ۴: ۳۳۹).

ابوالعلاء معری م ۴۴۹ق. یکی از فلاسفه نابینای عرب دستور داده که بر سنگ قبرش این شعر را بنویسند: «هذا ما جناه ابي علي / وما جنيت علي أحد»؛ این جنایتی است که پدرم در حق من نمود در حالی که من به هیچ کس جنایت نکرده‌ام (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴: ۴۴؛ نظام نیشابوری، ۱۴۱۶ ق، ج ۴: ۳۳۹).

سیدعلی خان مدنی از سخنانی که در نکوهش ازدواج و فرزندآوری گذشت، به عنوان سخنان جاهلانه تعبیر کرده است (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴: ۴۴). این افراد والدین خویش را به سبب آنکه واسطه به دنیا آمدن شان هستند، تحقیر و تقبیح می کنند، ازدواج و فرزندآوری از دید آن‌ها اموری قبیح هستند؛ زیرا ازدواج را واسطه ورود انسان به دنیای پر از فقر و ناراحتی و سختی و مشقت می دانند.

عقلا در پاسخ سخنان جاهلانه که در آن‌ها ازدواج و فرزندآوری تقبیح شده است، می گویند: گرچه در آغاز، فرزند برای لذت مواجهه پا به هستی می گذارد، اما نمی توان انکار کرد که پدر از آغاز پیدایش فرزند تا هنگام بزرگی بلکه تا پایان عمر فرزند، در رساندن خوبی‌ها به فرزندش و دفع آفات از وی اهتمام دارد (همان: ۴۵).

با توجه به آنچه گذشت، بالاترین خیرات، سرپرستی پدر و مادر است. از سویی وجود فرزند، خیر است؛ زیرا وجود مساوی با خیر و سعادت و منشأ همه خوبی‌هاست. بی تردید سبب قریب چنین وجودی جز حضور والدین و تلاش‌های ایشان چیز دیگری نیست.

۳. نتیجه گیری

۱. امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۴ صحیفه سجادیه به صراحت از آیه «و بالوالدین احساناً» سخن نگفته‌اند، با این حال اشاره شارحان گوناگون صحیفه سجادیه به آیه «و بالوالدین احساناً» در شرح دعای ۲۴ امام سجاد (علیه السلام) و نیز برخی جملات آن حضرت در این دعا،

نشانگر آن است که دعاهای امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۴ صحیفه سجادیه درباره والدین خویش، ناظر به آیه یاد شده است. امام (علیه السلام) در دعای مزبور از لزوم احسان به والدین سخن گفته و مصادیق و نمونه‌هایی از احسان به والدین را برشمرده است.

۲. بهره‌گیری شارحان صحیفه سجادیه به‌ویژه سیدعلی خان مدنی از کتب تفاسیر فریقین، کتب روایی، کتب لغت و منابع فقهی برای تفسیر و شرح دعاهای امام سجاد (علیه السلام) نشانگر آن است که بهره‌گیری از تفاسیر فریقین، کتب روایی، منابع فقهی و ... در تفسیر آیات فقهی از جمله آیه «و بالوالدین احساناً» نقش بسزایی دارد.

۳. از تفسیر گسترده آیات در شرح دعاهای امام سجاد (علیه السلام) می‌توان دریافت که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم حجم وسیعی از آیات مورد توجه امام سجاد (علیه السلام) قرار گرفته است. از همین رو، توجه به آیات مورد استناد در صحیفه سجادیه بسیار مهم است.

۴. از نگاه امام سجاد (علیه السلام) حقوق خانواده از جمله حقوق متقابل والدین و فرزندان بسیار حائز اهمیت است. از همین رو، برخی شارحان صحیفه سجادیه در تفسیر دعای ۲۴ صحیفه سجادیه اشاره کرده‌اند که حقوق والدین بی‌شمار هستند و تنها خداوند و کسانی که از جانب خداوند علم دارند به آن‌ها آگاه هستند.

۵. از نگاه امام سجاد (علیه السلام) یکی از راه‌های ایجاد محبت بین اعضای خانواده دعای آن‌ها در حق یکدیگر است. از سویی، دعا برای والدین حتی پس از مرگ ایشان لازم و ضروری است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، ترجمه محمدرضا آینه‌وند لرستانی. (۱۳۷۷). ترجمه با عنوان «کلمة الله العلیا». تهران: بی‌نا.
- صحیفه سجادیه. (۱۳۷۶). قم: دفتر نشر الهادی.
- آصفی، محمد مهدی. (بی‌تا). دعاء الاسحار للامام السجاد بروایة ابی حمزة الثمالی. بی‌جا: بی‌نا.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور مصری، محمد. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- اصفهانی احمد آبادی، محمد تقی. (۱۳۸۳). مکیال المکارم. ترجمه مهدی حائری. تهران: نشر مهر قائم.
- افندی، عبد الله بن عیسی بیگ. (۱۳۸۹). ریاض العلماء. ترجمه محمد باقر خراسانی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ایفا علویه، ناصرالدین. (۱۴۲۸ق). «صورة من الحياة و بالوالدین احساناً». بقیة الله. شماره ۱۸۸. صص: ۳۸-۳۹.
- برقی، احمد بن محمد. (۱۳۷۱). المحاسن للبرقی. قم: دار الکتب الاسلامیه.
- بغدادی، اسماعیل. (۱۹۵۱م). هدیة العارفین. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- تبریزی، جواد. (۱۴۱۶ق). ارشاد الطالب الی التعليق علی المکاسب. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- تجلیل تبریزی، ابوطالب. (بی‌تا). التعليقة الاستدلالية علی تحریر الوسيلة. بی‌جا: بی‌نا.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۱۰ق). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة. بیروت: دار العلم للملایین.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۴۲۸ق). مکارم الاخلاق و رذائلها. گردآوری علی عاشور. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
- خانی، احمد. (۱۳۹۲). «روش شناسی و گرایش‌های تفسیری امام خمینی». حضور. شماره ۸۷. صص: ۲۲-۵۵.
- دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۸۳). سیره نبوی، منطق عملی. تهران: نشر دریا.
- راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. لبنان - سوریه: دار العلم الدار الشامیه.
- رحیمی، مرتضی. (۱۳۹۰). «نقش دعا در تحکیم نهاد خانواده از دیدگاه قرآن». کوثر. شماره ۴۰. صص: ۴۸-۳۴.
- رزق، عاطف. (۱۳۸۶ق). «و بالوالدین احساناً». منبر الاسلام. شماره ۱۰. صص: ۹۰-۹۱.
- روستا، مریم. (۱۳۸۹). «برداشت آزاد و بالوالدین احساناً». مطالعات قرآنی نامه جامعه. شماره ۶۸. صص: ۱۱۲-۱۱۴.
- الزبیدی، مرتضی. (۱۴۱۴ق). تاج العروس. بیروت: دار الفکر.
- زحیلی، وهبه. (۱۴۱۸ق). التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعه و المنهج. بیروت: دار الفکر.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۲۴ق). ارشاد العقول الی مباحث الاصول. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- شهید اول عاملی، محمد بن مکی. (بی‌تا). القواعد و الفوائد. قم: کتابفروشی مفید.
- طباطبایی، تقی. (۱۴۲۳ق). الدلائل فی شرح منتخب المسائل. قم: کتابفروشی محلانی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی شیخ، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

(مرتضی رحیمی، مریم عباسی)

- علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). *مختلف الشیعه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۴۰۶ق). *الوافی*. اصفهان: کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام.
- فیروز آبادی، محمد بن یعقوب. (بی تا). *القاموس المحيط*. بیروت: دار العلم.
- فیض الاسلام، علی نقی. (۱۳۷۶). ترجمه و شرح صحیفه سجادیه. تهران: فقیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). *الکافی*. قم: دار الحدیث للطباعة و النشر.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۱۰ق). *بحار الانوار*. بیروت: مؤسسة الطبع و النشر.
- محمود، عبد الرحمان. (بی تا). *معجم المصطلحات و اللفاظ الفقہیة*. بی جا. بی نا.
- مدنی شیرازی، علی بن احمد. (۱۴۰۹ق). *ریاض السالکین فی شرح صحیفه الساجدین*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- عطاردی، عزیز الله. (۱۳۷۶). *مسند الامام الرضا علیه السلام*. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۲). *برگزیده تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ممدوحی، حسن. (۱۳۹۲). *ترجمه صحیفه سجادیه*. قم: بوستان کتاب.
- مهنا، عبد الله علی. (بی تا). *لسان اللسان*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل*. بیروت: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- نیشابوری نظام الدین، حسن. (۱۴۱۶ق). *تفسیر غرایب القرآن و رغایب الفرقان*. بیروت: دار الکتب العلمیه.